

Václav Průcha

SOUSTAVY ŘÍZENÍ A FUNGOVÁNÍ NÁRODNÍHO HOSPODÁŘSTVÍ V ČESKOSLOVENSKU V LETECH 1918 - 1945

THE SYSTEMS OF CONTROL AND NATIONAL ECONOMY
FUNCTIONING IN CZECHOSLOVAKIA DURING THE PERIOD OF 1918 -
1945

After periodization of the systems and economy functioning during the longevity of Czechoslovakia (1918-1992), the period ended in 1945 is subjected to investigations. During the World War I, the system of central planned economy was introduced in Austria-Hungary during the war time and this system was inherited by the succession countries after the collapse of the Habsburg monarchy. In Czechoslovakia, this type of state intervention until 1921 was abolished and basically the market economy was restored in a form known from the pre-war period. The set out development oriented towards the liberal trend in interior economy and in the sphere of external relationships culminated during the boom in the second half of the twenties.

Since the time of economic crisis at the beginning of the thirties, interventions in economy from the side of the state had become stronger in Czechoslovakia - similarly as in a majority of other countries. Their analysis shows that some of them created a legislative framework in order to speed up monopolization.

Further, the state intervention strengthened during a short life of post-Munich Czechoslovakia. After the annexation of Bohemia and Moravia by Nazi Germany in March 1939, the occupation power of the Nazi Protektorate of Bohemia and Moravia compelled a German system of the war-time central planned economy which stimulated not only the militarization of the country, but also exploitation and Germanization of Czech economy. This system was implemented in Slovakia as well as, but it was rather slower, not so complete and with a greater respect to domestic conditions.

The article describes major features of central planned economy in the field of prices, wages, workforce, production, trade, regulation of inhabitants' consumption, in respect of external economic relationships and at the establishment of compulsory entrepreneurial organizations. During 1945 - 48, economic policy of post-war Czechoslovakia adopted a distinguished approach: its individual elements were

partly eliminated, in part they remained as the necessary evil during the period of economic imbalance and in part these elements were undertaken as part of planned economy.

.....

1. Periodizace soustav

K stěžejním tématům ekonomické teorie i hospodářské historiografie patří v několika posledních desetiletích soustavy řízení a fungování hospodářství. Hospodářské dějiny se na rozdíl od ekonomické teorie nemohou omezit na typizaci soustav a jejich srovnání, ale musí zkoumat *specifika fungování soustav v jednotlivých zemích*, ukazovat jejich historickou podmíněnost včetně mezinárodních vlivů a analyzovat důvody, cíle a průběh systémových změn (ekonomických reformem).

Jednotlivé národní ekonomiky se vedle mnoha jiných aspektů liší *mírou kontinuity či diskontinuity* dlouhodobého vývoje. Československo existovalo pouhých 74 let, ale jeho hospodářství bylo zasaženo *sedmi zlomy*. V chronologickém sledu to byly důsledky rozpadu habsburské monarchie a osamostatnění státu, krize v letech 1929-33, rozbití republiky po Mnichově a v březnu 1939 a včlenění jejich jednotlivých částí do německého "velkoprostorového hospodářství", rok 1945, změny po únoru 1948, reformní pokus z období "Pražského jara" s následnou normalizací a ekonomická transformace po listopadu 1989.

V našich hospodářských dějinách byly rysy diskontinuity výraznější než ve většině vyspělých zemí světa, což vnašelo do hospodářského vývoje nestabilitu. Zvláště silně se to projevovalo po roce 1938 ve změnách hospodářské politiky, vlastnických vztahů, soustav fungování ekonomiky a územní orientace vnějších ekonomických vztahů. Pomalěji se naproti tomu mění např. hospodářská struktura země, rozmístění hospodářských aktivit nebo stupeň vzdělanosti a kvalifikace pracovních sil.

Z hlediska *vývoje soustav řízení a fungování československého hospodářství* je možno vyčlenit *tyto mezníky*:

- odklon od řízeného hospodářství z doby první světové války v letech 1919-21 a obnova tržní ekonomiky předválečného typu;
- nástup státního intervencionismu jako reakce na světovou hospodářskou krizi třicátých let;
- zapojení země do německého "Grossraumwirtschaft" a zavedení válečného řízeného hospodářství nacistického typu po roce 1938;
- mírová konverze ekonomiky, organizační výstavba znárodněného sektoru a přechod k plánování převážně indikativního typu v letech 1945-47;
- aplikace centrálně direktivní soustavy řízení a plánování podle sovětského vzoru v období prvního pětiletého plánu (1949-53) a přeměna vícektorové ekonomiky v jednoktorovou s vyloučením soukromé hospodářské činnosti;

- pokus o reformu systému v roce 1968 zmařený zahraniční intervencí a obnova předchozího systému;
- tržní transformace ekonomiky spojená s odklonem od plánování a s majetkovým převratem po listopadu 1989.

Vzhledem k limitovanému stránkovému rozsahu se tento článek zabývá jen systémovými změnami v období od první světové války do roku 1945.

2. Řízené hospodářství za první světové války a jeho překonání po vzniku Československa

Kapitalistický systém, který za základní pilíře hospodářského života pokládal soukromé vlastnictví, svobodu podnikání, volnou soutěž a smluvní svobodu, se v habsburské monarchii postupně přeměňoval z vrcholné éry liberalismu v 50. a 60. letech 19. století v kapitalismus monopolního typu. Tento proces byl sice pozvolněji než v nejdřívejších zemích, ale zřetelně se projevoval i v Rakousko-Uhersku, jak o tom svědčila koncentrace výroby a kapitálu a jí provázející expanze akciové formy podnikání, nová úloha bank, rozmach burzovních obchodů, sdružování podnikatelských subjektů do koncernů, kartelů a dalších monopolních útvarů, zapojování země do mezinárodních toků kapitálu aj. Úloha státu se vedle některých investičních akcí a řízení nepočtených státních podniků omezovala v podstatě na hospodářskou legislativu, měnovou, finanční a celní oblast, řešení nejpálčivějších sociálních problémů a hospodářské zabezpečení státního aparátu a ozbrojených sil.

Kvalitativní změnu v úloze státu v ekonomice přinesla *první světová válka*. V Rakousko-Uhersku byl vybudován systém *válečného řízeného hospodářství* (v dobové terminologii *vázaného hospodářství*), v němž státní orgány spolu s vedením podnikatelských organizací převzaly do svých rukou řízení celé ekonomiky. Docházelo tak za mimořádných válečných okolností k enormnímu rozšíření a vzájemnému propletení ekonomických funkcí státu a soukromokapitalistických organizací. S podporou státu mohli představitelé velkokapitálu uplatňovat v jednotlivých oborech národního hospodářství diktát vůči členské základně podnikatelských organizací. Přechod k řízenému hospodářství byl motivován hlavně dvěma okolnostmi: snahou *urychlit militarizaci* a *řešit disproporce a nouzové stavy*, které militarizace země a vleklý průběh války vyvolávaly.

Válečné řízené hospodářství se vyznačovalo *těmito hlavními rysy:*¹⁾ stanovení maximálních cen, regulace průmyslové výroby státními zakázkami a jejich zabezpečení přidělováním pracovních sil, surovin, paliv a dalších výrobních činitelů, usměrňování osevních ploch a stavů hospodářského zvířectva, povinný výkup zemědělských produktů, kontrola pohybu zboží od výrobce ke spotřebiteli, omezení spotřeby potravin a průmyslových výrobků přidělovým systémem, striktní státní řízení zahraničního obchodu a mezinárodního platebního styku, určování devizových kurzů, úprava úrokové míry, osvobození některých skupin pracovníků od vojenské služby, hmotné zabezpečení osob, jejichž životel

byli povoláni do armády, ochrana nájemníků včetně možného odkladu placení nájemného a zábor nedostatečně využívaných bytů. Již na začátku války byly zrušeny tak významné články stanov cedulové banky, jako povinnost krýt oběživo zlatem ve výši 40 %, zákaz půjčovat státu nebo povinnost zveřejňovat výsledky hospodaření.

Dalekosáhlé byly také *organizační změny*. Nejdůležitější průmyslové podniky, zbrojní výroba a železniční doprava byly podřízeny přímo vojenské správě. Další klíčové úseky, např. hospodaření s uhlím, řídila ministerstva. Velmi přísný kontrolní režim byl uplatněn ve výrobě, skladování a odbytu potravin, ropných produktů, železa, oceli, neželezných kovů, v chemickém a textilním průmyslu. V zahraničním obchodě bylo zavedeno povolovací řízení. Formy a názvy řídicích orgánů v jednotlivých oborech průmyslu a zemědělství byly při obdobných kompetencích různé: ústředny, úřadovny, ústavy, komise, svazy, akciové a jiné společnosti. V zásadě šlo buď o státní orgány nebo o soukromokapitalistické společnosti pod vlivem státu. V zemědělství byla v rámci "vázaného hospodářství" zřízena spleť orgánů pro hospodaření s určitými výrobky, z nichž nejdůležitější byly válečné obilniny ústavy v Předlitavsku a Uhersku. V Uhersku byl celý systém válečného řízeného hospodářství méně komplexní než v západní části monarchie.

Výsledky řízeného hospodářství v habsburské monarchii byly rozporuplné. Nesporně napomohlo k rychlejší a komplexnější militarizaci země a později paradoxně prodlužovalo agonii režimu. Nebylo však tak organizačně zvládnuté a následkem toho ani tak účinné jako za druhé světové války. Je to zřejmé z ekonomického kolapsu monarchie v letech 1917-18, kdy se zhroutilo zásobování potravinami, palivem i dalším zbožím, přestávala fungovat doprava, došlo k cenové explozi na černém trhu a státním orgánům se nedařilo udržet ani plynulé zásobování armády.

Nástupnické státy habsburské monarchie převzaly při svém vzniku i kapitalistický systém v podobě řízeného hospodářství. V Československu bylo zřejmé, že *v podmínkách hluboké ekonomické nerovnováhy není jeho okamžité zrušení reálné a že se o jeho dalším osudu rozhodne až později*. Na pořadu dne byly jen dílčí úpravy, jakási demilitarizační modifikace zděděného systému. Podstatná část agendy řízeného hospodářství připadla v první československé vládě ministerstvu výživy lidu v čele s nejlevicověji orientovaným členem tehdejší vlády dr. B. Vrbenským.² Zachovány zůstaly i četné ústředny, které obhospodařovaly vždy určitý okruh výrobků, např. obiloviny, mléko, cukr, líh, uhlí, dříví, kovy, umělá hnojiva či textilní suroviny a výrobky.³

V polemikách kolem úlohy, kompetencí a budoucnosti "vázaného hospodářství" se vyhranily *tři názorové platformy*. Reformně orientovaní ekonomové a politici levicových stran pokládali řízené hospodářství za předstupeň, resp. nástroj postupného přechodu k takové podobě reformované společnosti, která by uvedla v život principy solidarismu a kolektivismu. Chtěli proto řízené hospodářství ponechat a využít k omezení moci velkokapitálu a prosazování reforem.

Radikální marxistická levice, která se v roce 1921 zformovala v Komunistickou stranu Československa, pokládala řízené hospodářství za prostředek k udržení kapitalistické

hospodářské soustavy, která může být svržena jen revolucí. Kritizovala podřízenost orgánů řízeného hospodářství velkokapitálu, byrokratičnost a korupční džungli, která přetrvávala i po rozbití Rakousko-Uherska.

Vedoucí představitelé podnikatelské vrstvy a liberálně orientovaní ekonomové viděli v řízeném hospodářství nepřijemné dědictví války, které je třeba co nejdříve odbourat a vrátit se k předválečnému typu tržní ekonomiky. V době, kdy vládní programy zahrnovaly i požadavek socializace, se také obávali, aby se řízené hospodářství nestalo odrazovým můstkem k nacionalizaci. Agrární strana se snažila získat podporu mezi rolníky kampaní o jejich zotročení vázaným hospodářským. Prozíravější odpůrci řízeného hospodářství si ovšem uvědomovali riziko sociálního výbuchu, kdyby jeho likvidace proběhla naráz (znamenalo by to sociálně neúnosné zvýšení cen, zhroucení legálního vnitřního trhu a neřešitelnou situaci v oblasti zahraničního obchodu, devizového hospodářství a bytových poměrů). *V letech 1919-21 bylo vázané hospodářství postupně odstraňováno* - rychleji u průmyslových výrobků, pomaleji u potravin. Nadále přetrvávala zejména státní regulace zahraničního obchodu, devizové politiky a ochrana nájemníků.

Z pozitivních rysů řízeného hospodářství je možno uvést, že přibrzdilo inflační růst cen, chránilo spotřebitele před diktátem výrobce a obchodu v podmínkách hluboké vnitřní nerovnováhy mezi poptávkou a nabídkou, umožnilo centrálně regulovat vztah mezi vývozem a dovozem a svými výtěžky vytvářelo zdroje pro státní cenovou intervenci u mouky a moučných výrobků.

Přední český ekonom meziválečné éry *dr. V. Klimecký* hodnotil retrospektivně tehdejší vývoj takto:⁴⁾ "V nouzových poválečných letech setrvalo Československo v podstatě při válečném režimu řízení. Toto období končilo začátkem dvacátých let postupnou likvidací ústředí řízeného hospodářství na vnitřním trhu a likvidací povolovacího řízení v zahraničním obchodě a v platebním styku se zahraničím... Největší uvolnění hospodářství a návrat k liberalismu spadá do údobí konsolidace a stoupající konjunktury, jež v Československu probíhá od měnové stabilizace r. 1923 do let 1929 -30. Ani v tomto údobí nelze mluvit o úplném ústupu od řízeného hospodářství: zmenšila se intenzita zásahů veřejné moci do soukromého hospodářství, ale zato se rozšiřovala činnost autonomních soukromých organizací, zvláště kartelů. Hospodářská krize třicátých let vyvolala novou vlnu řízeného hospodářství; zintenzivnělo řízení veřejnou mocí i řízení autonomními organizacemi".

3. Sílicí státní intervencionismus ve třicátých letech

Období *hospodářského oživení a konjunktury v letech 1924-29*, kdy došlo k plné obnově tržní ekonomiky, bylo charakteristické minimalizací státních zásahů do hospodářství při zrychleném tempu monopolizace, která upevňovala pozice velkoburžoazie na úkor slabších podnikatelských subjektů a státních orgánů. Vznikaly nebo svou působnost rozšiřovaly četné kartely, syndikáty a koncerny, přičemž rozhodující moc na sebe strhly

centrály největších bankovních koncernů. Agrární skupina kapitálu využívala k prosazení svých cílů agrární strany, nejlivnější politické strany tehdejších vládních koalic.

Státní intervencionismus se v této době projevoval vedle svých tradičních rysů např. aplikací zvláštní formy agrárního protekcionismu z roku 1925 v podobě "klouzavých cel" (měnila se v závislosti na poměru domácích a dovozních cen) nebo zavedením "dovozních listů" (vázanost dovozu zemědělských produktů na rozsáhlejší vývozu těchto produktů). Podle zákonů o sanaci bank z roku 1924 stát přispíval do sanačního fondu. Zůstal zachován státní monopol v hospodaření s tabákovými produkty ("tabáková reže"). Stát podporoval různými garancemi a daňovými úlevami stavební ruch, ponechal v platnosti ochranu nájemníků ve starších domech a podle tzv. gentského systému financoval od roku 1925 část podpor v nezaměstnanosti (do té doby hradil celé podpory). Do soukromoprávních vztahů zasáhl zákon o starobním a invalidním pojištění dělnictva z roku 1924.

Významným mezníkem nejen ekonomického vývoje, ale i hospodářské politiky se stala *krize na počátku třicátých let*. Tato nejničivější hospodářská krize 20. století přinesla úpadek národních ekonomik a rozvrat mezinárodních hospodářských vztahů, zostřila sociální rozpory a politickou polarizaci, stala se podhoubím pro vzvednutou vlnu nacionalismu a vedla k upevnění již existujících a vzniku nových fašistických a autoritativních režimů, které nastolily vládu tvrdé ruky a daly se na cestu horečného zbrojení. Při hledání cesty z hospodářského chaosu, který ohrožoval samotnou existenci kapitalismu, *byl podroben kritice liberalismus dvacátých let a v duchu Keynesovy ekonomické doktríny sílilo přesvědčení o nezbytnosti státních zásahů do ekonomiky s cílem překonat anarchický vývoj hospodářství a tlumit jeho cyklické výkyvy*. Vlivem dynamického rozvoje sovětské ekonomiky byla také stále přitažlivější idea národohospodářského (makroekonomického) plánování.

Krizové a pokrizové zásahy státu do ekonomiky měly různé formy, z nichž nejznámější jsou dvě varianty: demokratická v USA v podobě Rooseveltova *New Dealu (Nového údělu)* a fašistická pod názvem *válečné řízené hospodářství*. Také Československo přistoupilo k široké škále státních zásahů do hospodářství, z nichž mnohé svědčily o silici snaze vlivných kapitálových skupin prosazovat vlastní zájmy prostřednictvím právních norem, garantovaných státní mocí.

Po formální stránce se státní intervencionismus projevoval stovkami různých zákonů, nařízení a organizačních opatření, jimiž stát zasahoval do hospodářského života buď přímo, nebo nové kompetence svěřoval nestátním subjektům, zejména zájmovým organizacím oborového typu. V protikladu k liberalistické hospodářské politice byla radikální omezení nebo zákazy zakládat nové podniky. Tak tomu bylo zejména v potravinářském, textilním a sklářském průmyslu, v peněžnictví a v drobném řemeslném, obchodním a jiném podnikání. Tento "numerus clausus" přerušil i progresivní vývojové tendence, jak tomu bylo u zákazů zakládání obchodních domů nebo prodejen výrobních podniků.

V mnoha případech státní zásahy do ekonomiky posvědčovaly požadavky vlivných kapitálových skupin. Po novelizaci bankovních zákonů v roce 1932 proběhla během tří let

sanace 11 bank, takže stát vynaložil - spolu s předchozími sanacemi - na tento účel z veřejných prostředků více než 2 mld. Kč.⁵⁾ Lihovarníci si vynutili povinné používání lihobenzinové směsi jako pohonné látky v silniční dopravě místo benzínu. Chmelaři vyřadili novou konkurenci zákazem rozšiřovat výměru chmelnic. Spotřebu obilovin zvyšovaly od roku 1930 povinné receptury pekárenských výrobků a určení postupu při mletí chlebového obilí, jakož i stanovení poměru mezi moukou z domácí výroby a dovozu. Veřejným institucím byl vydán příkaz, aby pro svou potřebu nakupovaly jen zemědělské výrobky domácího původu.

Stát také upravoval konkurenční podmínky v peněžnictví a pojišťovnictví a reguloval úrokovou míru. Na rozdíl od minulosti byla povolena úhrada části rozdílu mezi státními příjmy a výdaji úvěrovými operacemi. Byl založen Čs. reeskontní a lombardní ústav, který s pomocí státních prostředků zajišťoval úvěry peněžním ústavům, organizoval obchod se státními cennými papíry a při jejich zástavě uvolňoval peněžním ústavům prostředky v nich vázané. V roce 1937 byla stanovena povinnost spořitelů ukládat peněžní přebytky u nově zřízené Ústřední banky čs. spořitelů; tato banka prováděla likvidaci těch spořitelů, které skončily úpadkem. V železniční dopravě bylo až na několik výjimek dokončeno již dříve zahájené postátnění tratí s cílem racionalizovat dopravní systém a sjednotit tarifní podmínky.

Důležitým rysem státního intervencionismu z třicátých let byla *legislativní podpora monopolizace*, jak o tom svědčí zejména vytvoření obilního monopolu, kartelový zákon a nucená syndikalizace.

Obilní monopol vznikl vládním nařízením v roce 1934 a týkal se veškerého výkupu a domácího i zahraničního obchodu s obilím, mlýnskými výrobky a krmivem. Nositelem monopolu se stala *Československá obilní společnost*. Byla to uzavřená akciová společnost s kapitálem 50 mil. Kč (1000 akcií po 50 000 Kč), přičemž akcie byly rozděleny mezi družstevní centrály a společnosti sdružující obchodníky s obilím. Rolníci a statkáři byli nyní povinni prodávat obilí výlučně Čs. obilní společnosti, která určovala nákupní i prodejní ceny a převzala závazek nabídnuté produkty vykoupit. Politika obilního monopolu vyvolala růst cen základních produktů rostlinného původu, což se dotklo nejen městských spotřebitelů, ale i těch rolníků, kteří nakupovali chléb a krmivo. Obilní monopol se setkal s podporou velkostatkářů, orientovaných ve větší míře na obilnářství než v případě menších rolníků, u nichž hlavní část tržeb plynula z živočišné výroby. V této oblasti se však až na nevýznamné výjimky monopolizační projekty neuskutečnily.⁶⁾

Na kritiku cenové politiky kartelů v době krize reagovala vláda návrhem jejich právní úpravy v *kartelovém zákoně*, který byl schválen v roce 1933. Zákon uznával kartely de iure, vyhlášoval podmínky kartelových úmluv za právně závazné pro všechny účastníky a stanovil sankce vůči těm firmám, které by chtěly z kartelů vystoupit. Ty odstavce zákona, které umožňovaly zásah proti cenové politice kartelů, zůstaly mrtvou literou.⁷⁾

Podstatně dál šla *nucená syndikalizace*, vyhlášená od roku 1934 pro různá odvětví formou vládních nařízení. Zaváděly se tím povinné kartely nebo syndikáty, pokud se pro

ně vyslovila "směrodatná část výroby" (měřená výrobní kapacitou). Do monopolních útvarů museli pak vstoupit všichni výrobci odvětví a podřídit se vůli největších podniků. Na rozdíl od kartelů a syndikátů vzešlých z procesů koncentrace výroby nebyli připuštěni "outsideri", kteří by stáli mimo úmluvu. Povinné organizace měly obdobnou kompetenci jako předchozí monopolní organizace, ale navíc mohly prosazovat své zájmy i prostřednictvím zástupců státních institucí, kteří u starších kartelů neexistovali. Nucenou syndikalizací se podstatně zvýšil stupeň monopolizace čs. hospodářství, který byl už dříve značný. Monopolizace rychle pronikala do těch odvětví, jimž se do té doby vyhýbala.⁸⁾

Ve světě probíhající odklon od liberálních principů k protekcionismu jako projev "ekonomického nacionalismu" zasáhl i Československo. Kromě posilování celní ochrany stát obnovil *kontrolu zahraničního obchodu a platebního styku s cizinou*. Znovu bylo zavedeno povolovací řízení a regulace devizového hospodářství vyústila v letech 1934-35 v příkaz odvádět získané devizy Národní bance. Antiimportní opatření byla kombinována se státní podporou exportu. Šlo nejen o dvojí devaluaci koruny (1934, 1936), ale i o odpisy daní vývozcům a o státní záruky u exportních úvěrů, tedy i o částečnou úhradu ztrát při úvěrování vývozu.

Další státní opatření vyplynula ze zhoršení sociálních poměrů. Byla rozšířena chudinská péče, zahájena stravovací akce pro nezaměstnané (bezplatné stravovací poukázky v hodnotě 10-20 Kč týdně), organizovány "nouzové práce" a koncem třicátých let vznikaly i pracovní tábory pro nezaměstnané.

4. Včlenění Československa do systému válečného řízení hospodářství nacistického Německa

Po překonání hospodářské krize sílily v Československu polemiky kolem *další orientace hospodářské politiky*. Část hospodářských činitelů považovala státní zásahy za vynucené krizovou situací a doporučovala návrat k liberalismu z 20. let. Přívrženci řízeného hospodářství naproti tomu argumentovali přetrvávajícími problémy, vnějším ohrožením státu a dílčími úspěchy státem řízené ekonomiky ve fašistických zemích. Po Mnichově byla nezbytná státní účast při řešení naléhavých problémů spojených s odtržením pohraničí a poukazovalo se i na faktický souhlas západoevropských velmocí s vřazením okleštěné republiky do mocenské a ekonomické sféry nacistického Německa, z něhož se odvozovala potřeba sblížení ekonomických systémů.

Období *pomnichovské republiky* se stalo nástupem k vytvoření uceleného systému řízeného hospodářství, který však vycházel převážně z domácích podmínek.⁹⁾ Tento vývoj přerušila *okupace českých zemí*, po níž nám byl naroubován *německý systém hospodářského řízení. Jeho cílem nebyla jen militarizace, ale stejně jako v jiných podmaněných zemích i exploatace a germanizace hospodářství*. Válečné řízení hospodářství bylo aplikováno také na Slovensku, ale ve srovnání s Protektorátem Čechy a Morava pomaleji, méně komplexně a s větším ohledem na domácí podmínky.¹⁰⁾

V protektorátě bylo válečné řízené hospodářství zavedeno jako ucelený systém zhruba během jednoho roku; později se dále rozvíjelo a utužovalo. Představovalo spleť různých příkazů, zákazů a organizačních opatření, která je možno shrnout *do těchto základních rysů*:

1. *Stanovení všeobecně závazných úředních cen a kontrola jejich dodržování.* Cenovou tvorbou byl pověřen nově zřízený Nejvyšší úřad cenový. Snahou okupační moci bylo udržováním relativně stabilních cen brzditi inflaci, což při prohlubující se nerovnováze na trhu vedlo k rostoucímu převýšení cen na černém trhu nad úředními cenami (v některých případech až 20-70násobek).

2. *Rozmístování pracovních sil prostřednictvím úřadů práce.* Byla vyhlášena pracovní povinnost spojená s včleňováním pracovních sil do zaměstnání zejména ve vojensky důležitých podnicích a v Německu. Hromadná pracovní mobilizace postihla tři ročníky mládeže (ročník 1924 včetně žen s určením do leteckého průmyslu). Přesuny již zaměstnaných osob se prováděly mj. "pročesáváním" pracovních sil v podnicích, úřadech a institucích. Drobné živnostenské podnikání a střední školství bylo redukováno.

3. *Řízení mezd.* Od počátečního schvalování hromadných kolektivních smluv přešel okupační režim k určování mzdových sazeb. Zvýhodňovány byly mzdy ve vojensky významných odvětvích. Zaměstnanci byli zbaveni možnosti vyjednávat o výši mezd, mzdové a jiné stávky byly brutálně potlačovány.

4. *Usměrnění průmyslové výroby a oběhu zboží.* Militarizace se projevila rostoucím objemem zbrojních zakázek a preferencí oborů důležitých pro válku. Hospodaření s palivou, elektřinou, surovinami, polotovary a finálními výrobky bylo centralizováno, přičemž přednostní přiděly výrobních potřeb, pracovních sil a dopravních prostředků byly vázány na válečně důležité zakázky. Pod kontrolou byl též pohyb spotřebního zboží od výrobce ke spotřebiteli. Zrušení přidělů výrobních potřeb nebo hotových výrobků vedlo k zániku mnoha výrobních a obchodních podniků.

5. *Povinné dodávky a regulace výroby v zemědělství.* V zemědělství se řízené hospodářství projevilo povinnými dodávkami, usměrněním výroby, zákazem volného prodeje produkce, monopolizací výkupu, pevnými závaznými cenami a centrální distribucí výrobních prostředků. Ministerstvo zemědělství určovalo podle německých požadavků celkové osevní plochy a dodávkové kvóty, které se rozepisovaly úřední cestou až na jednotlivé rolníky. Výrobce byl povinen odprodat za stanovené ceny celou produkci kromě tzv. samozásobitelské dávky, osiva a krmiva. Samozásobitelské dávky vymezovaly objem a strukturu naturální spotřeby rolnických domácností a nahrazovaly přiděl potravin na lístky.

6. *Přídělový systém zásobování obyvatelstva.* Státní orgány určovaly pro jednotlivé obyvatele objem a složení spotřeby životních potřeb (potravin, textilních výrobků, obuvi, tabákových produktů, mýdla aj.). Od zavedení přidělů v říjnu 1939 se stanovené kvóty postupně snižovaly. Některé průmyslové výrobky bylo možno získat jen na jednorázové poukazy na základě žádosti. Lístkový systém se stal - stejně jako samozá-

sobitelské dávky pro zemědělce - nivelizačním faktorem spotřebního koše. Obchodní síť se ve svém velkoobchodním i maloobchodním článku změnila v podstatě v rozdělovní zboží. K odběru některých výrobků se spotřebitelé museli hlásit předem u určitého obchodníka, takže byl omezen i výběr prodejny podle momentálního uvážení kupujících.

7. *Povinné organizace podnikatelů.* V jednotlivých odvětvích národního hospodářství byly zakládány povinné podnikatelské organizace, jejichž prostřednictvím předával okupační režim příkazy českým podnikatelům. V některých případech nahradily tyto organizace dřívější dobrovolné zájmové organizace. Nejdůležitější místo mezi povinnými organizacemi zaujal Ústřední svaz průmyslu pro Čechy a Moravu. V zemědělství vznikaly povinné tržní svazy pro hospodaření s různými zemědělskými produkty, jejichž členy se stali nejen zemědělství producenti, ale i obchodníci a majitelé zpracovatelských podniků. V roce 1942 doplnil tuto organizační strukturu Svaz zemědělství a lesnictví s povinným členstvím uživatelů zemědělské půdy, lesů a rybníků.¹¹⁾

Kontrola zahraničního obchodu a platebního styku. Bylo zavedeno přísné povolovací řízení při dovozu i vývozu zboží a uplatněna devizová kontrola. Dovoz a vývoz některých výrobků byl zakázán. Obchod s Německem se uskutečňoval cestou clearingu. K 1. říjnu 1940 byla zrušena celní hranice s Německem. Devizový výnos z obchodu protektorátu s třetími zeměmi si ponechávala Říšská banka v Berlíně. Obchod protektorátu s Německem byl podřízen německým zájmům: vývoz odčerpával naše zdroje pro válečné cíle a byl formou exploatace české ekonomiky, dovoz sloužil hlavně militarizačním úkolům.

Řízené hospodářství zasahovalo i *do dalších oblastí*. Snižovaly se kvóty pro přijímání studentů do středních škol, byly omezovány počty živností, půda byla zabírána pro vojenské účely a německé přistěhovalce a český národ byl různým způsobem vtahován do financování války, mj. povinností odvádět Německu za jeho "ochranu" tzv. matrikulární příspěvek, jímž bylo celkem odčerpáno 42,3 mld. korun.

Ve srovnání s první světovou válkou bylo nyní řízené hospodářství v českých zemích kompletnější, zavádělo se rychleji a používalo se přitom drastičtějších metod. Stalo se navíc důležitým nástrojem vykořisťování českých zemí, germanizace a arizace. Jeho výsledný efekt, měřený vytčenými cíli, byl větší než v letech 1914-18; hospodářský kolaps se podařilo oddálit do posledních měsíců války. Nejméně úspěšné bylo německé řízení v zemědělství, jak o tom svědčil trvalý pokles rostlinné i živočišné výroby a velký rozsah černého trhu s potravinami.

Po porážce Německa převzal nový československý stát válečně řízené hospodářství včetně rozdílů, které existovaly mezi různými částmi republiky. K jeho jednotlivým složkám zaujal diferencované stanovisko. Hned byly zrušeny ty prvky, které sloužily k militarizaci a germanizaci ekonomiky a potlačovaly demokratická práva občanů. Proti dalším rysům, např. vůči lístkovému systému nebo totální dodávkové povinnosti v zemědělství, existovala všeobecná averze, ale nouzové poměry znemožňovaly jejich odstranění. S obnovou hospodářství mělo být postupně překonáváno i centrální rozdělování výrobních potřeb a dováženého zboží. Některé prvky, např. regulace cen a mezd státem, měly přežít

do instrumentária připravovaného plánovaného hospodářství. Řízení československého hospodářství směřovalo od roku 1945 k obnově tržní ekonomiky a k plánování indikativního typu. Tento vývoj byl však v období první pětiletky přerušen zavedením vysoce centralizované administrativně direktivní soustavy plánování a řízení národního hospodářství, převzaté ze Sovětského svazu.

Poznámky

- 1/ Olšovský, R. - Průcha, V. a kol.: Stručný hospodářský vývoj Československa do roku 1955. Svoboda, Praha 1969, s. 103-108; detailní rozbor včetně výčtu právních norem viz Klimecký, V.: Řízené hospodářství v Československu do roku 1939, I. část. VŠE Praha 1968.
- 2/ V dalších vládách se název resortu změnil na ministerstvo výživy a od května 1920 na ministerstvo pro zásobování lidu.
- 3/ Blíže viz Klimecký, V., cit. d., II. část. Viz též Olšovský, R. a kol.: Přehled hospodářského vývoje Československa. SNPL, Praha 1961, s. 67-72, 149-153; Peroutka, F.: Budování státu, I-IV. Fr. Borový, Praha 1933-36, na různých místech.
- 4/ Klimecký, V., cit. d., II. část, s. 43. Ing. Vladimír Klimecký (1901-1968) byl redaktorem Národních listů, Hospodářské politiky a od roku 1934 vedoucím redaktorem Obzoru národohospodářského. V průběhu roku 1968, krátce po jeho úmrtí, vydala VŠE v Praze jeho obsáhlou studii o řízeném hospodářství, která zahrnuje vývoj v letech 1914-1939.
- 5/ Maiwald, K.: Co stály sanace bank. Praha 1936, s. 5.
- 6/ Olšovský, R. a kol., cit. d. (1961), s. 351-355.
- 7/ Kartelový zákon stanovil také povinnost evidence kartelů v kartelovém rejstříku (při utajení podmínek úmluv). V roce 1937 bylo evidováno přes 1000 kartelových úmluv, z toho zhruba 80 % platných.
- 8/ Blíže viz Průcha, V. a kol.: Hospodářské dějiny Československa v 19. a 20. století. Svoboda, Praha 1974, s.97-100.
- 9/ Byly nařízeny soupisy majetkových hodnot a omezení v nakládání s nimi, došlo k omezení výplat z vkladů a vývozu cenných předmětů, rozšiřoval se počet pracovních útvarů pro nezaměstnané a "asociální živly", vláda připravovala centralizaci v peněžnictví, dosazování komisařů do peněžních ústavů, projekt povinných organizací v jednotlivých odvětvích národního hospodářství aj.
- 10/ Válečným řízeným hospodářstvím se podrobněji zabývám v těchto publikacích: Průcha, V.: Základní rysy válečného řízeného hospodářství v českých zemích v letech nacistické okupace. In: Historie a vojenství, č. 2/1967, s. 215-239; Faltus, J. - Průcha, V.: Přehled hospodářského vývoje na Slovensku v letech 1918-1945. VPL, Bratislava 1969, s. 350-363.
- 11/ Názvy a náplň činnosti povinných podnikatelských organizací a tržních svazů uvádím v knize Olšovský, R. a kol., cit. d. (1961), s. 506-510, 537-541.